

**„ХИЛЕНДАРСКИЯТ МОНАХ“ НА ДИМИТЪР ТАЛЕВ
КАТО ЛИТЕРАТУРЕН ПОГЛЕД ВЪРХУ ИДЕЙНОТО НАЧАЛО
НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ**

*Марина Йорданова-Еттелдорф
Университет Трир*

**THE MONK OF HILENDAR AND DIMITAR TALEV'S LITERARY
SEARCH FOR THE ORIGIN
OF THE BULGARIAN RENAISSANCE IDEA**

*Marina Jordanowa-Etteldorf
University of Trier*

Dimitar Talev's novel „The Monk of Hilendar“ is a literary interpretation of the history about the origin of the Bulgarian-Renaissance idea. Light and darkness, white and black colours represent dualism as a principle in this novel.

Key words: „The Monk of Hilendar“, Talev, Dualism, Light and Darkness, the Idea of the Bulgarian Renaissance

„Появата на Паисий и на неговата история в нашата и чуждата литература се обяснява по много различни начини. Една група автори от по-старо време отдават Паисиевото вдъхновение на манастирското спокойствие и дълбокия размисъл в лоното на тишината. Други приемат като обяснение това, което сам той свидетелства, че се е заел да напише история на българите, защото у него се е събрала много ревност, като слушал как гръцките и други монаси укорявали българския народ. Трета група историци, между които М. Дринов, обясняват Паисий като месианско явление, като възкресител на мъртвата вече българска народност.

Съвременната история се опита да обясни Паисиевото дело с появата на новите обществени сили и преди всичко на буржоазията, т. е. да изведе Паисий от стопанските и социалните промени.

Много автори разглеждат Паисиевия мироглед като отражение на идеите на Ренесанса и Просвещението в нашата история. Чужди специалисти се противопоставят на подобно обяснение и смятат, че нито Паисий, нито балканските будители от неговото време са свързани с

европейския духовен преврат, че те принадлежат към една славянска патриотична струя, която все още не е разделена от Средновековието. Тези многобройни обяснения на Паисий и неговото дело свидетелстват за сложността на това голямо явление в българската и балканската история през XVIII в.“ (Генчев 1988: 86 – 87).

Едно от малко изследваните литературни произведения, посветени на Паисий, е историческо-психологическият роман на Димитър Талев „Хилендарският монах“¹, в който се проследяват както историческо-обществени процеси на биографичното време на Хилендареца, така и психологическата картина на една епоха от българската история. Нейното задълбочено изследване може да бъде проследено и в бъдеще чрез проучването на автентични документи и пътеписи на европейци, оставили сведения за пътешествията си по Османската империя².

Талев развива на базата на познатите му исторически факти своята теория за Българското възраждане. Чрез фигурата на Паисий той представя възникването на *Идеята*, довела до написването на „История славяноболгарская“. Според Талев това произведение се ражда от личните разсъждения и емоционални преживявания на монаха от Хилендар, който преминава през един духовен и телесен катарзис, за да се превърне в една морално извисена над останалите си съвременници личност. Така създадената Паисиева/Талева философия се стреми подсъзнателно към изразените още в Европейския ренесанс идеали: човешко достойнство, безсмъртие на душата, единство на истината³.

¹ „Хилендарският монах“ излиза от печат през 1962 година. Под ръкописа са поставени две дати: 14 март 1961 и 4 юли 1961. За по-подробна информация във връзка с появата на романа, както и за историческите извори на Талев вж. Огойска 2012. Би могло да се направи и предположението, че Талев включва този роман в своята сага за Македония, което дава още един аспект като потенциална тема за интерпретация на произведението – историческото възобновяване на македонските земи в ранния VII век. Цитатите ще бъдат направени по „Събрани съчинения“ на Димитър Талев под редакцията на Братислав Талев, „Хилендарският монах“. Том 10 от „Събрани съчинения“, София, 1975. При следващите позовавания ще бъде използвано съкращението СС 10.

² Поставената тема предполага един по-широк културологичен поглед, който би обхванал различни аспекти на Ренесанса като понятие. Поради ограниченото място фокусът ще бъде насочен само към споменатото произведение. Настрани ще остане дискусиата както по периодизацията, така и по въпроса за съотнасянето на Българското възраждане и Европейския ренесанс. Тези проблеми са класифицирани в многобройни изследвания на български и на чужди езици.

³ За теорията на Европейския ренесанс виж Кристелер 1986.

Идейното начало на Българското възраждане тук е поставено в пробуждането предимно на чувството за индивидуално (човешко) и национално достойнство. То се изразява в духовното проглеждане на един монах, решил да просвети българския народ, като му припомни славното му минало. В своята ренесансова теория повествователят набляга предимно на развитието на духовната страна на тази епоха, олицетворена чрез нейния главен носител. Противоречивото, криволичещо развитие на Паисиевите *моно-/диалози*⁴ подчертава дуалистичното и циклично изграждане на действието като ключов принцип в романа, който се прилага в най-различни форми и метафори. За да се ограничи тази иначе много обемна тема, накратко ще бъдат разгледани три осевни линии, водещи разказа към кулминационната точка – идеята за създаването на национална история. Това са: пространството (времево и локално, затворено/отворено), ролята на светлината/мрака, и не на последно място – на теорията за доброто/злото⁵.

Според изказвания на самия Талев може да се предположи, че той се е стремил към максимална историческа достоверност на представените събития. Чрез точните проучвания на епохата и на обществените нрави на българина през предвъзрожденското време той иска да попълни празнината между мита, реалността и сказанията за един от най-влиятелните български ренесансови творци. Така в „Хилендарският монах“ проследяването на литературното превъплъщение на исторически факти от реалната биография на Паисий се превръща в сравнителна студия между реалната история и литературната фикция⁶.

⁴ Под *моно-/диалози* разбирам използвания в този роман особен род „вътрешен монолог“, който често преминава в диалог с другия *Аз*. Този метод е познат в европейската литература под термина „stream of consciousness“ („Bewusstseinsstrom“), който свободно би могъл да бъде преведен като „поток на мислите/съзнанието“. За разлика от обърканите мисли на Одисей от познатия роман на Джеймс Джойс Талевият Паисий проявява ясна логика, която се стреми да доведе съзнанието му до точно решение или избистряне на чувствата. (За определение на понятието „Bewusstseinsstrom“ срв. Фон Вилперт 1989.)

⁵ Ако се предположи обаче, че „Хилендарският монах“ е само литературна биография на Паисий, то този роман може да бъде разгледан като пример за формата на възпитателния роман (*Bildungsroman*), получил голямо разпространение в немската литература особено по време на Просвещението. Основната тема на този вид роман е узряването на личността, която преминава през многобройни перипетии и конфликти с различни сфери на живота. Целта в края на романа е една зряла – физически и морално – личност, готова да поеме определената си от обществото (или съдбата) роля.

⁶ Попитан за историческите извори, които е ползвал за създаването на своето произведение, Талев твърди, че е черпил своето вдъхновение предимно от самата Паисиева „История“. При това той премълчава един друг извор: възможно е да е

Дуализмът и цикличността в повествованието се изразяват първо в присъщия на много Талеви произведения принцип на преплитане на историческите събития с ролята на индивида в историята. До голяма степен действието в романа е ясно разграничено във времево и пространствено отношение, но на места разказът бива прекъсван от вътрешни моно-/диалози, изразяващи предимно философските размисли и духовните преживявания както на повествователя, така и на самия Паисий. Тези мисловни лутания на разсъжденията в различни по сложност лабиринти показват трудния път на истината, по който върви героят, стремящ се да запази у себе си човешкото достойнство във всяка негова форма и проява. Така трансформацията на Пенко в Паисий е продукт на философско обмисляне и рефлектиране върху обграждащия го свят. Чрез превръщането на историята в литература (фикционализиране) Талев цели преплитането точно на вече споменатите идеи на Европейския ренесанс, за да мотивира появата на личността Паисий като закономерна предпоставка за възникването на Българското възраждане⁷.

познавал книгата и на Йордан Иванов, откривателя на Паисиевия оригинал, публикувана през 1914 година, която най-вероятно също му е послужила като извор на идеи за пресъздаването на исторически вярна обстановка. „Моята идея за един роман за Паисий Хилендарски беше идея преди всичко за неговия образ и после за неговата епоха. [...] Писателят трябва да допълни и тук всичко, що е нужно, що липсва у читателя, да внесе повече яснота, да изпълни със съдържание ... разпокъсаните представи и знания, да превърне в жив образ едно останало в паметта име.“ „Верен на практиката си, първо се запознах с епохата, в която е живял Паисий [...]. След това прочетох усърдно „История славяноболгарская“ и житието на Паисия.“ (Цитат по Дафинов 2008: 297. Многоточия, които не са маркирани с ъглови скоби, са в цитатите.) Талев за съжаление не посочва кое „житие“ на Паисий е ползвал. При възникналата дискусия бе изказано мнението, че преди 1962 г. житие на Паисий Хилендарски не е съществувало. Най-вероятно Талев има предвид различни легенди от живота на Хилендареца, в които като родно място на Паисий се посочва град Банско, тъй като в романа е развита точно тази версия за произхода на Паисий. Това дава допълнителна мотивация на автора да подчертае значението на неговата Македония за духовното развитие на българското общество.

⁷ Фигурата на героя, който иска да събуди и поведе своя народ към просвещение и светлина, Талев вече е реализирал в „Железният светилник“. В структурата на „Хилендарският монах“ могат да бъдат констатирани и изброени множество общи елементи с „Железният светилник“. Това са например както самият железен светилник, знак не само на епохата, но и метафора на светлината, играта на светлина – тъмнина, бяло – черно, зрящ – незрящ, вътрешно зрение и вътрешни монолози, целящи проникването в психологически обоснованите действия на фигурите, вписващи се в теорията на Талев за дуализма. Явно интересът към фигурата на народния будител не е изчерпан и след появяването на Лазар, както и на тайнствената фигура на Рилския монах, проявяваща в романа също някои общи

Талев въвежда героя като млад мъж в разцвета на своите сили. Избраното място – гората, свободната природа – символизира и зараждащата се жажда за освобождаване в сърцето на младия мъж⁸. Преместването на действието в заможната къща на Баанови се пресича със завръщането на по-големия брат, хаджи Вълчо, от търговско пътуване до Немско. Така семейството е обединено (тук е третият брат, Лаврентий), за да се представи завръзка на действието посредством подаръка: „два лъскави пищова с дълги цеви“, поставени в кутия, „подплатена с черно кадифе“ (СС 10: 18). Израз на дуализма в тази сцена е пресичането на пътя и дома, които ще станат по-късно придружаващите елементи на Паисий: напускайки дома, той трябва да извърви много пътища, за да реализира своето призвание. Но според Талев това призвание в никакъв случай не е съдба, а жизнената цел, която Пенко отчаяно търси, защото той „бие на очи“, избран е за „нещо голямо“, тъй като освен физически той се отличава от братята си предимно чрез духовното си прозрение.

Първото ниво в процеса на неговото узряване ще го отведе в Рилския манастир⁹. Това преминаване в едно ново, както географско, така и духовно пространство, може да бъде интерпретирано като първата степен на „залостване“ в определени рамки, затварянето на *първата* манастирска порта в живота на Пенко. Сблъскването с новата действителност, усвояването на добра грамотност и на манастирския

черти с Паисий. Талев формулира ясно тази своя идея: „Да излезе някой пред целия български народ и да каже: „Не се страхувай толкова, освободи сърцето си, не се оставяй!“ Може би ти, Пенко, искаш да излезеш пред народа, тегли те сърцето ти...“ (СС 10: 115).

⁸ Тази на вид незначителна „входяща“ картина може да бъде интерпретирана като приближаващата за българския народ буря, която ще го освободи от тъмнината на незнанието. А човекът, който ще извърши това епохално дело (но още неосъзнаващ тази своя роля), е младият мъж, страдащ все за онези, които са бедни и онеправдани. Към тези негови качества например са насочени мислите на майката Баанова, която оправдава поведението на най-малкия си син: останал отрано без баща, той все се стреми да помогне на бедни и онеправдани (срв. СС 10: 26). Талев конструира по този начин типичния образ на положителния герой, но скоро той ще го подложи на изпитанията на съдбата. С това авторът скрито ще деформира нормите на социалистическия реализъм.

⁹ Сред изследователите на биографията на Паисий е неоспорим фактът, че той е познавал Рилския манастир много добре. Талев „изпраща“ своя герой там по нареждане на брата хаджи Вълчо, а мисията изпълнява отец Лаврентий. Пътуването до Рила ще се превърне в още един ключов момент, повлиял на отношението към турците. Описаните срещи и прекеждия по време на пътуването са по-скоро „помощен“ аргумент, обясняващ защо Паисий по-късно проявява особено отношение към тях в своята „История“.

ред, са само загатнати елементи със съдбоносно значение. Талев подготвя почвата за бъдещия Паисий чрез подчертаването на неговото дерзание и желание за бързо напредване в поставените му задачи. Тук се появява и вторият дуалистичен елемент: антитезата *светлина – мрак*. Тя става неделима част на Паисиевата душа и обръща „мислите му в друга посока“ (СС 10: 48). Просветлението започва чрез онази тайнствена книга, която завинаги ще промени живота на Пенко/ Паисий: *Стематографията* на Жефарович¹⁰.

Това първо впечатление ще продължи да се оформя и наслажда у Паисий в една трайна идея за Възкресение на българския род и дух. Вмъкната е някак си между редовете случката с книгата, но тя е първата искра, идейното начало, което на този етап на разказа е само неосъзнато предчувствие, загатнато в следния цитат: „в самото му сърце *остана смесено чувство на тъга и незадоволство, на унижение и страх*. Всичко това остана в сърцето му като неизкупена *вина*“¹¹. Сприятеляването с монаха Матей в Рилския манастир разпалва копнежа и „голямата му душевна жажда“, но и „тъгата му за християнския народ“ (СС 10: 52).

Пребиваването на Пенко в Рилския манастир ще бъде свързано не само с учение и просвещение, но и със споменаването на още един важен за историята топоним: Света гора, Хилендар – така се представя брат му Лаврентий, запитан откъде идва. По този начин разказът насочва вниманието върху бъдещето на Пенко и хвърля мост към познатото от фактите: Хилендарския манастир.

Тежката порта на Хилендарския манастир е прагът, който Пенко трябва да премине към своя нов житейски път. Нишка по нишка той ще загуби окончателно връзката с предишния си живот. Прощаването с приятеля Митко (в края на десета глава) затваря завинаги портите към стария живот и отваря малкото прозорче към първите стъпки на монаха Паисий и това повествователят подчертава с пространствено-*отграничаване*, почувствано като затвор и подсилено чрез „затварящите се порти“ на планината¹².

Новото убежище представлява една мнима сигурност, кореняща се в отдалечеността на манастира и в неговите непревземаеми стени, с нови граници, които очертават теснотата на неизвестното Пенково бъдеще. При това не се има предвид само затвореното пространство на

¹⁰ Лъвът, появил се в мислите на Пенко, е ясно изразена метафора за славния някога български народ. Паралелът Пенко/български народ служи като интерпретация на още незрялото индивидуално и колективно съзнание за историята.

¹¹ СС 10: 49, курсивът е мой – М.Й.Е.

¹² СС 10: 185.

манастирската килия, а теснотата на битието, налагано от другите. Първоначалното чувство на сигурност и безопасност, което пренася героя отново в защитеното пространство на бащината къща и невинността на детството, не може да измести дълбоките усещания на голяма скръб и нарастваща самота. Така манастирът става не само преграда между световите, „щит срещу голямата опасност, която го застрашаваше в другия свят“¹³, но и затворено място, където човешките емоции с много по-голяма сила избухват и променят мирогледа на младия мъж, който започва да оформя своята лична философия за битието.

Хилендар е мястото на промяната за Паисий. Под мъдрите представления на отец Борис, който напомня и на липсващата фигура на бащата, започва метаморфозата в мислите и поведението на Пенко. Телесното и душевното изкупление на греха ще водят героя към осмислянето и съзнаването на целта на човешкия живот – стремеж към истинска и праведна честност: „Бог не обича измамата, бог познава човешкото лицемерие“ (СС 10: 159). Воден от нестихващата си душевна болка, но и някак си от една „неясна мисъл“, Паисий *преминава* един прекрасен ден „колебливо и плахо“ през прага на манастирското книгохранилище и влиза в простора на своето призвание: библиотеката на манастира.

Пространствата, които Пенко/Паисий прекосява в течение на повествованието, се пресичат с пътя, който криволичи и се вие до момента, в който Паисий взема своето съдбоносно решение¹⁴. Затворе-

¹³ СС 10: 160.

¹⁴ След срещата с гръцкия му колега отец Макарий по време на обета пред Паисий ще се отвори пътят както към гръцкия език, така и към науката. Както в „Железният светилник“, така и тук Талев разработва важната за него тема за езика, който е един от основните повествователни елементи, водещи до разбирателство или вражда между общуващите. Въмъкването на гръцкия монах Макарий като „учител“ на Паисий може да бъде разглеждано от много перспективи. Тук Талев описва сработването им като основа за натрупване на знания у Паисий предимно обаче в областта на овладяването и на езика, и на историческия метод на работа. В разговорите на двамата монаси Талев вмъква разсъждения за ролята на историята и на литературата като например: „Който народ има история и е записана по книгите, името му никога няма да се затрие“; „Когато човек дружи с книгите, времето минава бързо. В книгите човек намира радостен покой за душата си“ (СС 130: 231). Тематичната връзка при първата книга, с която Хилендарецът се докосва извън религиозните четения, е историята на Александър Македонски. Така е поставена нова стрелка към родната Македония. Като допълнителен исторически момент Талев вплита в своето повествование пребиваването на сръбския монах Йован Раич в Хилендар, за да свърже изворите на славянската история. Тук е конструирана разпра, в която става ясна целта на сърбина – той иска да напише история на своя народ, да събере „неговия разрушен и разпилян

ното на пръв поглед помещение на манастирската библиотека е в опозиция с безкрайността на познанието, което съхранява. Тази неизмеримост разкъсва ограничеността на това пространство и строи новата сграда на просветлението. Паисий започва все по-ясно да проумява своето призвание: „Преписвай! Препиши всяка хубава, поучителна книга и я предай да се чете. Така ти ще бъдеш като *слънце, което разпръсква светлината* си по цялата земя¹⁵ “. Отново започват Паисиевите брожения, пътувания, трескавите сънища и интензивната работа над „Историята“, свързана със събирането на материали и тяхното съвместно изследване¹⁶.

Кръгът на Пенковия/Паисиевия живот като духовно пространство се затваря, когато той посещава родното си Банско, освободен от предишния страх. Връщането към родното носи дълго желаното успокоение: „Исках да се върна още еднаж тука, в родното село, да вляза още еднаж в родната къща. Нямах друго желание за себе си и вече нямам¹⁷“.

дом“, да събере „разкъсаната му душа, разкъсаното му тяло“, която ще бъде „щит срещу враговете на сръбския народ“ (СС 10: 249). Появява се метафората за светлината, която в този момент е просветлението за Паисий. Той открива своята собствена жизнена мисия, поставена вече като централна тема в повестта: „Щит... Сега знам и аз. – Той дигна глава и продължи отчетливо, дума по дума: – Знаем. *Светлина* изгря пред погледа ми и в самата ми душа. И аз ще изкова щит за моя народ. Ще напиша и аз история българска“ (СС 10: 250, курсивът е мой – М.Й.Е.). Свидетел на тази епохална идея е само брат му Лаврентий, който обаче не може да оцени значението на този исторически момент и реагира равнодушно на думите на Паисий. Процесите на вътрешните брожения, търсения, горене отново са индивидуални, затворени в кръга на личното. Осъзнаването на значението на тази идея не може да бъде изисквано даже и от просветени тогава хора. Талев отключва чрез този Паисиев монолог новата насока на неговата работа, въпреки че Хилендарецът все още не осъзнава значението на своето дело. Обясненията за това могат да бъдат например търсени в скромността на средновековния монах, който е криел името си зад делото си, но и в още неузрялото съзнание за историческата значимост на визията.

¹⁵ СС 10: 234, курсивът е мой – М.Й.Е.

¹⁶ За Талев няма съмнение, че Паисий е работил като истински ренесансов учен, който проверява и най-малкия детайл в неговата достоверност: той „не пренебрегваше ни една истина от тия, които откри в чуждите писания за българския народ, не скриваше истината дори и когато беше тя против българите, против старите български царе и боляри, за да бъде писанието му източник на мъдрост и поука“ (СС 10: 284).

¹⁷ Огромна ще да е била носталгията по родния край и у самия Талев, който е оставил да говори героя си като негов литературен двойник: „На див и гладен вълк приличам, който обикаля около кошарата... Дали не ме гони и проклетие някакво от милото ми родно място?...“ (СС 10: 296). Затова не могат да бъдат изключо-

Осъзнаването, че случилото се е безвъзвратно и че е невъзможно да се пресекат свободно границите на пространството, ще води Пенко по пътеката към духовното му узряване, изразено чрез семантически опозиции като светлина–тъмнина, живот–смърт, сън–действителност, просветление–незнание, добродетел–пошлост, физически свят–духовен свят, и не на последно място е опозицията добро–зло. Тук Талев се придържа към класическото значение на тези елементи само с едно изключение – черното расо на Паисий не е символ на смъртта, а на знанието и струящото от него просветление.

В „Хилендарският монах“ светлината¹⁸ може да бъде разглеждана като втори главен протагонист в разказа. Освен че това е един от най-разпространените митологични и библейски елементи, тук тя се представя синонимно чрез цветове (доминиращ е предимно белият цвят), физически носители (фигурите на Сандра и отец Борис), метали (злато в „златните коси“ на Сандра), предмети (свещ, светилник), църковни празници (Великден, празникът на св. Климент Охридски) и не на последно място – чрез просветилия се Паисий. Така самият той се превръща в носител на светлината, но сравнението му с Прометей би било необосновано. Много по-близки са препратките към библейски и религиозни цитати, защото според Библията началото на света произхожда от онази първоначална светлина, която се идентифицира със словото божие (Логос)¹⁹.

Както пространството, така и светлината, духовна и видима, определя развитието на повествованието. Тя извежда героя от тъмнината към прозрението, многобройните нейни форми (тя струи ту от кандилото, което дава утеха на Паисий, ту от мъждукащите свещи в църквата при нощните бдения или изгряващата зора) са онези нишки, свързващи се в момента на проникновението в сноп от лъчи, озаряващи великата идея у монаха – да създаде българска *История*.

Но не само материята и субстанцията могат да бъдат носители на светлината, а и „сакралното маркиране на времето“²⁰. Към тези времеви маркери се причисляват високите църковни празници, описани и в „Хилендарският монах“. Особено място е отделено в романа на Великден като доминиращ времето и пространството елемент, ден, в който събитията достигат поредната кулминационна точка и обособяват Паи-

чени напълно биографичните сравнения с автора, който изказва по този начин своята собствена носталгия по родния Прилеп.

¹⁸ Срв. за значението и произхода на лексемата в славянските езици Толстой 2009: 565.

¹⁹ Срв. книга Битие, глава 1.

²⁰ Толстой 2009: 565.

сий вече като „светец“. Талевата версия се отнася точно до това сакрално значение на теологическата интерпретация на Пасхата²¹.

За да подчертае още веднъж ролята на светлината в различните ѝ проявления, Талев превръща посещението на Паисий в Охрид в една от кулминационните точки на романа: монахът пристига там на празника на „охридския светител Климент и стоя [Паисий] в тоя град през цялата зима и пролетта до **Великден**“²². Талев избира три върхови момента, които концентрира в една сцена, за да маркира началото на духовното разкрепостяване у българите: Охрид като център на духовна дейност, Великден като най-голям църковен празник за православните християни (символ на пробуждането, светлината и възкръсването) и деня на св. Климент, чиято роля за българската литература и история тук е излишно да се коментира. Нагледно действието намира израз в прогонването на гръцкия свещеник²³. Веригата от символи Талев удължава чрез натрупване на препратки към различни библейски мотиви (напр. семейството, у което е поканен, се занимава с риболов).

Пренесеното действие в Самоков няколко години по-късно кулминира в сцената на Паисиевото брожение „между световете“. Отново е преди Великден, когато Паисий се разболява тежко²⁴. Загубилият съзнание ще се лута *три* седмици между действителност, сън, видение и спомен. Тези сцени, описващи преминаването от света на съня и виденията към реалността и повторното връщане, напомнят отново на онази криволичеща река, която го отнася към миналото и към любимите нему хора²⁵. Паисий е в транс и е пак малкият Пенко²⁶. Отново е

²¹ „Богословският смисъл на Пасхата е победата на живота над смъртта и на сакралната светлина над тъмнината, което се подчертава от необходимостта да се осветява културното пространство през празнични дни“ (пак там).

²² СС 10: 292.

²³ Вж. СС 10: 293. Между другото тази сцена напомня по своята композиция на изпъждането на Архимандрита в „Железният светилник“.

²⁴ Разказвачът не назовава болестта му (та и своята), но описаните симптоми свидетелстват за старата язва (или стомашен рак?) у Хилендареца.

²⁵ Сънят като метод за изразяване на определено състояние на духа и на тялото е един от най-разпространените похвати от Античността до днес. Alegорията на съня се появява още при Цицерон в *De republica* и се обособява през Средновековието като разпространен литературен похват за проекцията на морално-философски размисли. Значението на съня от психологическа гледна точка е предимно в разделящото значение между постоянен и подсъзнателен сън. Сънят може да бъде и огледален образ на подсъзнателните желания (Юнг), който допълва реалното съзнание. „Чрез съня човек получава връзка с мъдростта на архетиповете на колективната памет.“ Теорията на Ф. Перлс от своя страна поставя тезата, че всяка част на съня е – в повечето случаи – отрицаваща сънуващия. Чрез съня спящият попълва по този начин подсъзнанието си. (Срв. Дрезен 2001:

със своя приятел Митър Душев и лови риба, онзи символ в християнския контекст, закодиран като знак за взаимно опрощаване, случващо се обикновено на прага на смъртта²⁷. Повтарящите се елементи – светлина, бял цвят, озареност, надземност, издигат бълнуващия Пенко/Паисий до небесното – той явно е намерил изкупление, като е изстрадал греха си, постигнал абсолютната чистота на плътта и мислите: „Човекът трябва да се освободи от всяка болка. От всяка алчност, гордост и злоба. *Да бъде чист лъч от божията светлина*“²⁸.

На Великден Паисий достига своето Спасение. В противоречие с библейското падение на мъжа чрез изкушенията на Ева тук жената е символът на доброто. Талев е красноречив: от всички чувства, които човек преживява, единствено неопетнената и чиста любов остава в него: „Събуди го сладкия глас на Сандра. Никога не беше чувал похубав глас; и никога не беше го забравял. [...] От всички сънища и видения, през които мина до тоя час на пълно облекчение, остана само гласът на Сандра“²⁹.

Ако се вземе под внимание и божествената природа на светлината, която е присъща на висшите сакрални същества, на светиите и на невинно пострадалите, то Талев избира за нейни човешки представители отец Борис и сляпата Сандра. Епитетите, с които тези две фигури са характеризирани, обхващат многобройни лексеми: *светлина, бели и нежни [ръце], засияло лице, засиял поглед, озаряване* и т.н. Минималните отклонения от „перфектното“ правят двете фигури реални.

1277). В „Хилендарският монах“ Талев използва често съня или преминаването между сън и реалност като похват за изразяване на спомени, мисли, чувства или за преработването на спомените. Тъй като за по-задълбоченото изследване на отделните елементи, използвани в романа, ще трябва да се обърне внимание и на психоанализа, на това място може да се направи само забележката за значението на съня като трансцендентален и структуриращ романа елемент.

²⁶ Метафората на спомена, която обхваща дълги периоди от човешкия живот, често се прилага като психологически анализ в онези моменти, в които човекът е на прага на смъртта. Едно по-подробно изследване специално на така наречените „дневни сънища“ би дало по-конкретни отговори на душевните вълнения на Хилендареца. Тази тема се приобщава към въпроса за съня и сънуването, при което сънят в библейски контекст често е наричан „брат на смъртта“.

²⁷ Реката като символ, ако тук Талев такъв е търсел, е един от най-старите митологични и символични елементи. Между многото значения на реката е преминаването в отвъдното и обещанието към починалия, че след смъртта си ще се озове в рая. Рибата, от теологична гледна точка, и хлябът, представени заедно, са символи и на духовната храна. Затова в „Хилендарският монах“ е особено интересен изборът на тези два елемента, които са в тясна връзка с фигурата на Митър.

²⁸ СС 10: 307, курсивът е мой – МЙЕ.

²⁹ СС 10: 307.

Опозицията *светлина – тъмнина* се отнася както до физическата, така и до духовната възможност на (про-)зрението. Ако незрящият е синоним на мъртвеца, защото у живия човек очите блестят, то Талев обръща тази метафора в положителното ѝ значение чрез фигурата на сляпата Сандра. Тя е носителка на сияйност, светлина, лъчи, на божествена мъдрост. Сравненията, използвани при нейното описание, са еднозначно свързани и с ролята ѝ на прозряваща мислите и чувствата на хората около нея. Тя е неговата връзка с миналото и щастливо време на младостта, но и неосъщественият друг живот.

Тъмнината е опонент на светлината и нейното митологично значение е закодирано в представата за злото и демоничното. Талев отново интерпретира посвоему тъмнината, черния цвят на мастилото и на расото – нощта е времето за творене, а мастилото е Паисиевият „щит и меч“ срещу онези, които са хулели народа му, защото черните букви носят светлината на просвещението, присъстват като контрасти на духовното прозрение, реализирано в светлината на словата, написани за българския народ: „тъмнина се чернееше около тия светнали като огън думи, глуха тишина поглъщаше далечните гласове“; „някъде пламтеше огънят, чиито искри се виждаха и сега в тъмнината, ето и началото на пътеката, по която трябваше да се тръгне³⁰“.

Символичното значение на тъмнината е интерпретирано и в диалога между игумена на Зографския манастир, отец Пимен, и Паисий. Тъмнината е синоним на непроходната гора, метафора за идейните и научните лутания на Паисий, който би искал „целият български народ да тръгне“ към светлина³¹.

Както за повествователя, така и за Паисий идва времето за последната фаза на работата, реализирането на Идеята³². Особено подробно, с болезнена точност, е описан процесът на текстовото сътворение, придружаван от играта между сенки и светлина, светлина и мрак. Дълго той търси подходящите слова за началото на труда си³³. Чрез запалването на светилника се избистря и мисълта на Паисий, „негли с

³⁰ СС 10: 253.

³¹ СС 10: 264 – 265.

³² Талев дава информация за времето и основните извори на Паисиевата „История“: След Рождество (1760?) „дошло бе време да седне на своята писмена маса...“ (СС 10: 269).

³³ „Колко трудно е човек да изпише с чернило на хартия това, което тежи на сърцето му, което хваща всичките му мисли, колко трудно е да се изкаже с тия черни знаци човешката мъка, човешката преголяма скръб и справедливият гняв, който превръща човека в разярен горски звяр“ (СС 10: 274).

това се разтури някаква магия³⁴. Възелът на мислите се различава и под перото на монаха започват да се редят „черните знаци“, носещи просвещението и просветлението³⁵.

Последната опозиция *добро–зло* Талев ще развие под формата на морална философия, поставяща в центъра на разсъжденията достойнството на човека [die Würde des Menschen]³⁶. Духовното израстване на Пенко/Паисий под мъдрите слова на отец Борис е рожба на постоянната проповед за смирението и „правото слово“ като мощно оръжие в борбата срещу злото³⁷. Страници наред Талев разсъждава чрез словата на отец Борис за това как може да се победи злото, за да установи, че самият човек трябва да се пребори със злото в самия себе си и по този начин, „в тая борба“, да се роди „най-великата любов,

³⁴ СС 10: 270. Талев предава в изброяване съдържанието на „История славяно-болгарская“ и реконструира по този начин липсващите според него звена между историята на възникването на тази книга и самите биографични данни и исторически събития. Тази нощ Талев сякаш описва от собствен опит – във фигурата на Паисий той вмъква всички творчески елементи от собственото си вътрешно виждане, при което (по изказвания на него самия в интервюто му с Ганка Найденова-Стоилова), преди да опише една фигура, тя му се е мяркала с това как изглежда, как говори, какъв е тембърът на гласа и т.н. По същия начин пред Паисий се явяват не само починалите му роднини, но малката килия се изпълва от хора, „които бяха дошли в нощта тук, пред масата му...“ (СС 10: 274). Талев ще установи в името на Паисий, че процесът на творчеството е свързан не само с физическо и умствено натоварване, а той е преди всичко откровението на най-съктаните човешки мисли и мечти (СС 10: 274).

³⁵ Пред вътрешното зрение на Паисий (и на Талев) оживяват всички образи, за които пише. Отново проличава опитът на самия Талев, към който той прибегва в творческия си процес. Срв. подробния цитат (СС 10: 275). Не може съвсем да се отрече биографичната съпоставка между Талев и Паисий, с когото авторът явно е чувствал много дълбока връзка. Цитираните места свидетелстват за това, че Талев чрез Паисий споделя своите най-съкровени творчески похвати. Целта на творчеството е „да предаде с думи и тия нови гласове (които Талев ще реализира в последния си роман, поместил ги даже в заглавието си „Гласовете ви чувам“), както идваха от самото му сърце – да призове с тях, да насърчи, да поучи, да укори, да вдъхне смелост и добри надежди“ (СС 10: 276). При това прави впечатление, че съществителното име „гласове“ е използвано в множествено число. Талев чрез пресъздаването на „Историята“ представя своего рода собствено съставен „Царственик“, при това той сам интерпретира Паисиевата книга: „Тъкмо в това бяха неговите най-големи усилия – да проясни замъглената памет на същия този народ, да разгори в него някогашното му безстрашие, някогашната негова гордост, да разкрие през тъмнините на далечното време блясъка на някогашната слава“ (СС 10: 277).

³⁶ Според дефиницията на някои немски философи ненакърняването на човешкото достойнство е едно от основните права на индивида.

³⁷ СС 10: 176.

любовта не към себе си, а към другия човек³⁸. Темата за злото е дълбоко психологическо обяснение за действията на човека, ръководещ се от своята омраза. Въмкнатият библейски цитат влиза в сферата на философията: чрез премахването на насилника не може да се премахне завинаги злото и насилието между човечеството, единствено словото божие носи светлина в мрака и живот. Чрез цитата от книгата *Битие* Талев тематизира отново ролята на светлината и на познанието, водещи човека към добро³⁹.

В противовес на светлината и доброто се оказва животът в манастира. Пенко започва да се замисля за неговата идейна и материална роля като институция и като обител. Разговорите му с другите монаси му откриват нови познания за хората и той все повече се убеждава, „че животът в манастира беше лъжлив и погрешен“⁴⁰.

Смъртта (Ленка, Митро, Алексо, Сандра⁴¹) като един от изразите на злото, на тъмнината, сполетели човека, се появява в романа – и това е повече от логично – като най-дълбоката точка на разказа, тласкаща действието към все по-ясно поставяне на границите. Паисий се оттегля все повече в една физическа и духовна, доброволно наложена изолация. Ролята на тази вътрешна емиграция е създаването на творческа атмосфера, но и изтриването на илюзията. Преминавайки през

³⁸ СС 10: 177.

³⁹ СС 10: 169. Запазвам си правото да продължа разнищването на това наблюдение при друга възможност. Преди всичко ще бъде интересно изследването на веригата от думи *просветление – просвета – просвещение*, които в българския език имат многопластово значение. Във връзка обаче с просветната дейност на Паисий проявите на *Светлината* във всички нейни багри и светлосенки е и символ за пробуждането на индивида в човека от Средновековието, символ на духовното прозрение, което често се описва с метафората на проглеждащия човек, който дълго време е живял в тъмнина.

⁴⁰ СС 10: 170. Тези думи биха могли да бъдат тълкувани по идеологията на социалистическия реализъм като клеймо над религията, но по-скоро това е тъжната констатация на един разочарован от предишните си представи млад човек: сричането на представите относно *vita communio*, относно традиционната представа за живота в манастира като идеал на обществото, но и като затвор за свободомислещия.

⁴¹ Талев прибъгва до познат похват: в началото на пролетта смъртта да споходи млада девойка, която е вече годеница (срв. например Божана в „Железният светилник“). По този начин „се отваря пътя“ на героя, който трябва да изпълни житейската си задача, поставена му свише. Той трябва да зачеркне всички индивидуални (и според повествователя – недостойни) цели и да жертва собствените си мечти и щастие в името на общественото дело. И в този случай може да бъде направено сравнение при изграждането на образите на Лазар и Борис от „македонската тетралогия“ и на Пенко/Паисий.

тъмнината. Пенко ще се събуди като монах Паисий: „той отговори, чу собствения си глас: – Пенко е вече мъртъв... Аз съм Паисий, отец Паисий, слуга и раб божий...“⁴². Така нощта се превръща във време на инициация, на преход, на трансформация, а смъртта на старото alter ego става начало на пътя към *Идеята*.

Взетото решение за приемането на монашеството стои в началото на една „непрестанна борба със себе си, непрестанен спор с някого друго в себе си“, води до „най-голямото задължение – да усмири човек най-напред себе си, да се покори пред волята божия до пълно себеотрицание“⁴³, което напомня на вътрешната колизия между добро и зло. Себеотричането и изтощаването на тялото са елементите на отшелниците, на божии мъже, посветили своя дух на една висша идея. Така например усмиряването на човешката суета, на яростта и злобата не цели изтриването на човешкото достойнство, а е стремежът у Паисий чрез аскетизъм да постигне просветление за разума си и духовно прозрение. Не остава съмнение, че чрез своите усилия Паисий се стреми към доброто. Той цели пълното сливане на плътта с първичната божествена мисъл.

„И най-сетне тоя миг дойде. На последния лист на своя ръкопис отец Паисий написа: амин. Той сложи с разтреперана ръка гъшето перо настрана и отпусна глава на гърдите си. Беше през лятото на 1762 година.“⁴⁴ С това Талев поставя и *рождената дата* на „Историята“, която ще бъде новият щит на българския народ и ще му донесе просветление и знание⁴⁵. Делото на Паисий е доведено до положителен край.

⁴² СС 10: 198.

⁴³ СС 10: 202 – 203. Трансформацията забързва темпото на превръщането на младия мъж в примерен монах, който до края ще се бори със своя буен темперамент, за да постигне желаното от него смирение. Това ще се открие в предимно външни действия, засягащи ежедневните молитви и обреди на монасите. Чрез телесното изпитание Паисий се стреми да се докосне до душевното просвещение. Молитви, песнопения и празнични церемонии изпълват всекидневието му, а той самият ден след ден, година след година усъвършенства своите познания по църковния ред. Особено експресивно е описано прогонването на мрака от светлината в сцената на празника на Успение Богородично, видяно през очите на застаналия в ъгъла на тъмната църква Отец Паисий. Символичното значение на тази сцена, която хвърля мост към просветителската дейност на Паисий, представя набожно въодушевление, вече извиращо като че ли от самия него (напр. СС 10: 207).

⁴⁴ СС 10: 286.

⁴⁵ СС 10: 295 – 296. Паисиевата идея за разпространение на написаната история Талев реализира като литературен пътеводител из любимата му Македония: местности, градове, села, гори, хора – всичко носи възторга на разказвача. В лицето на българите по тези земи Талев прави апотеоз на своята измъчена от историята

Преминал през много кръгове на изкупление и страдание, Хилендарецът се изгубва в залеза на историята. Този „тих“ край на романа е предшестван от загара на есенната вечер, в която „изведнъж“ блясва сърпът на „новата месечина“ в тъмнината на настъпващата нощ⁴⁶.

След тъмнината идва светлината и това значение се отнася както към външния свят, така и към вътрешното просветление: живот, изцеляване, щастие, даже почти блажено упование от претърпените страдания. Прогонването на тъмнината чрез запаления светилник носи искрата на просветлението, което, под формата на възкръсналата История, трябва да бъде направено достъпно за всеки. Чрез творческия акт Паисий тръгва от тъмнината на небитието към светлината на прозрението и знанието. Преплитането на светлина и тъмнина, добро и зло, недостатъци и положителни черти в една-единствена личност са изрази на дуализма на човешката природа. Маркирани във фигурата на Паисий, те сочат към факта, че човек може да се стреми към светлината, доброто, свободата, но пътят към тях е труден, криволичещ и невинаги водещ направо към тях.

Включването на старобългарски цитати (изписването на заглавието на *Историята* Талев поставя (или навярно издателите) със старобългарски букви) цели подкрепата на историческата истина чрез представената фикция. Паисий оживява като мъж от плът и кръв, но и като монах, посветил се на една огромна историческа мисия – да върне на един и от Бога забравен народ име и история. Паисий е единборец, който прокарва и реализира своите идеи с много саможертви, с много страдания, целящ да остави след себе си нещо велико и много значимо. Дали наистина е искал да остане анонимен писател? Дали наистина е бил воден от скромност? Отговорът на Талев е по-скоро *не*, затова не може да бъде действително изключено емоционалното преплитане на разказвача и автора Талев, който като човек влага цялата си душа в литературната биография на една историческа фигура, почувствана като душевен двойник, за да подчертае за пореден път своето призвание като „последния възрожденски писател“.

Така вътрешните монолози на Паисий откриват идеите и убежденията на самия автор, който има вече зад гърба си страданията на затворите и извоюваната писателска реабилитация. В „Хилендарският монах“ Талев осъществява поредната част на своята жизнена философия, водеща го винаги към самотата, даже и да е изпълнен животът

родина. Не учудва фактът, че точно Македония е избрана като онзи край, който ще омае и прелъсти Хилендареца, та да не иска той повече да се връща в тесните рамки на манастира.

⁴⁶ СС 10: 312.

му с близки хора. Така и Талев може да бъде разглеждан като един *философ на човешката самота*, произлизаща от дълбоки психологически анализи и наблюдения на реалния живот.

Талев успява да изгради една перфектна композиция от допълващи се един друг исторически елементи, философски идеи и литературни представи, свързани с фактите от действителността, и да подчертае така достоверността на описаните събития. Вплетените в повествованието препратки към християнските и библейските мотиви се основават до голяма степен на факта, че е описан душевният, емоционалният и физическият живот на един станал легенда още приживе монах. Пробуждането и просветлението на средновековния човек, който открива своето достойнство, са изразени предимно чрез метафората на светлината във всичките ѝ разнообразни проявления. У читателя остават да звучат емоционалните струни като незаглъхващия звън на великденските камбани, напомнящи за възкресението Христово и за пробуждането от тъмен и дълбок сън. Така Талев дава един силен израз за епохалното значение и за ролята на св. Отец Паисий и неговата „История“.

ЛИТЕРАТУРА

- Бити 1997:** Biti, V. *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1997.
- Гандев 1976:** Гандев, Хр. *Проблеми на българското Възраждане*. София: „Наука и изкуство“, 1976.
- Георгиев 1966:** Георгиев, Е. *Паисий Хилендарски*. // **Божков, ред. 1966:** История на българската литература. Том 2: Литература на възраждането. Ред. Стойко Божков и др. София: Издателство на Българската академия на науките, 1966, 30 – 58.
- Генчев 1988:** Генчев, Н. *Българско възраждане*. Трето допълнено и преработено издание. София: „Отечествен фронт“, 1988.
- Дафинов 2008:** Дафинов, З. *Последният възрожденец. Автентичният Димитър Талев*. София: „Изток-Запад“, 2008.
- Дрезен и др. 2001:** Drehsen, V. et al. (ed.) *Wörterbuch des Christentums*. München: Verl.-Haus Mohn [u.a.], 2001.
- Конев 1983:** Конев, И. *Българското възраждане и Просвещението*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Коселек, Щемпел 1973:** Koselleck, R., Stempel, W.-D. (ed.) *Geschichte – Ereignis und Erzählung*. München: Fink, 1973.
- Кристелер 1986:** Kristeller, P.O. *Acht Philosophen der italienischen Renaissance*. Weinheim: Acta Humaniora, 1986.
- Ликова, 1962:** Ликова, Р. Към по-широки хоризонти. // *Пламък*, 1962, кн. 12, 56 – 63.

- Огойска 2012:** Огойска, М. За „Историята“ на Паисий и „Паисий на македонците“ в юбилейната 1962 година. // *Литературен вестник*, 13./19.06.2012, 12 – 13.
- Рьод 1994:** Röd, W. *Der Weg der Philosophie*. München – С.Н. Beck, 1994.
- Толстой, ред. 2009:** *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в пяти томах*. Российская академия наук, Институт славяноведения. Ответственный редактор Никита Толстой. Москва: „Международные отношения“, 1999 – 2012.
- Талев 1975:** Талев, Д. *Хилендарският монах*. Събрани съчинения, том 10, София: „Български писател“, 1975.
- Хайнц-Мор 1998:** Heinz-Mohr, G. *Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst*. München: Diederichs, 1998.
- Шисхоф 1991:** Schischkoff, G. *Philosophisches Wörterbuch*. Begründet von Heinrich Schmidt. Neubearbeitet von Prof. Dr. Georgi Schischkoff. Stuttgart: Kröner, 1991.
- Фон Вилперт 1989:** von Wilpert, G. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Kröner, 1989.
- Шишманова, ред. 1994:** Шишманова, М. *Речник по нова българска литература*. София: „Хемус“, 1994.